

*ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ**Պատմական գիտությունների դոկտոր*

ԱՐՈՒՃԻ ԵՎ ԹԱԼԻՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԷՋԵՐ (7-13-րդ դդ.)

Արագածոտնի նշանավոր և պատմական հարուստ անցյալ ունեցող բնակավայրերից են Արուճը և Թալիճը: Նրանց պատմական զուգահեռները սկսվում են 7-րդ դարից, երբ հաջորդաբար դարձան Հայոց իշխան տիտղոսը կրող և Հայաստանի փաստական կառավարումն իրականացնող իշխանների նստավայր: Իսկ հետագայում՝ Բագրատունյաց շրջանում, աղբյուրներում «գյուղաքաղաք» անվանվող այս երկու բնակավայրերն էլ ամփջականորեն պատկանել են արքունիքին: Գտնվելով Դվին-Անի քարավանային մայրուղու վրա՝ Արուճն ու Թալիճը դարձել են տարանցիկ առևտրի կենտրոն, բնակավայրերի մոտ կառուցվել են քարավանատներ: Այս շրջանում ծաղկում ապրող Արուճի և Թալիճի բնակչության մեջ եղել են նաև ազատներ, որոնք համատեղ հիշատակվում են 1033 թվականին կազմված մի փաստաթղթում: Բնակավայրերը վարչատարածքային առումով Անիի հետ են կապված եղել նաև Օտդդադյան ամիրաների և Զաքարյանների ժամանակ:

7-13-րդ դդ. Արուճի և Թալիճի զարգացումն ընթացել է պատմաքաղաքական և տնտեսական միևնույն գործոնների ազդեցությամբ: Երկու բնակավայրերի պատմության տվյալները երբեմն փոխլրացնող դեր են կատարում զուգահեռ դիտարկման պարագայում:

ԱՐՈՒՃԸ ԵՎ ԹԱԼԻՆԸ ՈՐՊԵՍ ՏԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆԻ ՆՍՏԱՎԱՅՐԵՐ (7-րդ դ)

7-րդ դարի կեսերից Հայաստանի կառավարումն իրականացնում էր Հայոց իշխան տիտղոսը կրող, տեղում ընտրված և արաբական խալիֆի կողմից հաստատված իշխանը¹: Հայոց իշխանի նստավայրը նրա կառավարման տարիներին դառնում էր երկրի վարչական կենտրոնը: Արուճը Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի (661-685) իշխանաձիստն էր, ուր նա կառուցեց խոշոր եկեղեցի և իշխանական պալատ: Այնուհետև Հայոց իշխան դարձավ Աշոտ Բագրատունին (685-688)՝ իշխանաձիստը տեղափոխելով հայրենի Դարույնք, իսկ նրա մահից հետո երկրի կառավարումն ստանձնեց Ներսես Կամսարականը (688-692) և իշխանաձիստ դարձրեց Թալիճը:

Արուճի և Թալիճի համար իշխանաձիստ կենտրոն դառնալը նշանավորվեց նախ և առաջ այդ տեղերում մեծադիր Կաթողիկե եկեղեցիների կառուցմամբ: Ինչպես Արուճում,

¹ Ա. Տեր-Ղ-ոնյան, Հայոց իշխան փոփոխի ծագումը և Հայոց տերությունը 7-րդ դարում, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1969, N 1, էջ 243-244:

այնպես էլ Թալինում կային ավելի վաղ կառուցված միջին կամ փոքր չափեր ունեցող եկեղեցիներ², սակայն երբ այդ բնակավայրերը դարձան Հայոց իշխանի մատակարար, անհրաժեշտաբար ունեցան երկրի մեծամեծերին ընդունելու համար վայել մեծաշեն եկեղեցիներ, մասնաւորապէս՝ Գրիգոր Մամիկոնյանի՝ Արուճում կատարած շինարարության մասին Հովհաննէս Դրասխանակերտցին գրում է. «Գրիգոր Մամիկոնեան աստուածային այցելութեամբ հիմնադրեալ **գլխաւոր եկեղեցին, որ ի դաստակերտին Արուճ...** Եւ ի հարաւոյ կողմանէ դնէ **գարբունիս իւր** յեզր քարաժայռ ձորակին... Եւ ապա հաստահեղոյս քարամբք և կրով **պարսպեալ կարգէ տուն բնակութեան իւրոյ**»³:

Արուճի տաճարը, որը հայ ճարտարապետության «գմբեթավոր դահլիճ» կոչվող տիպի ամենամեծ կառույցն է, ըստ ամենայնի ուսումնասիրված է: Սակայն գրականության մեջ նրա անվան հացում առկա է մի թյուրիմացություն: 20-րդ դարի սկզբին եկեղեցուն անդրադարձող հեղինակներից ոմանք այն կոչել են Ս. Գրիգոր⁴, որը ժամանակի ընթացքում լայն տարածում է գտել⁵: Հավանաբար ենթադրվել է, որ եթե կառուցող իշխանի անունը Գրիգոր է, նրա կառուցած եկեղեցին էլ պետք է նվիրված լիներ իր հովանավոր արքին՝ Գրիգոր Լուսավորչին: Թեև սա տրամաբանական է, սակայն փաստն այն է, որ Արուճի տաճարը ո՛չ վիմագիր արձանագրություններում, ո՛չ պատմիչների մոտ չի կոչվում Ս. Գրիգոր անունով:

Արուճի տաճարի հիմնարկերի արձանագրության մեջ Գրիգոր Մամիկոնյանն այն անվանում է Կաթողիկե՝ «ՀԻՄՆԱՐԿԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ»⁶: Հաջորդ անգամ Արուճի եկեղեցին Կաթողիկե է անվանվում շինության հյուսիսային պատի վրա գտնվող 973 թ. նորոգման արձանագրության մեջ⁷: Արուճի տաճարը Կաթողիկե են անվանում մասնաւորապէս՝ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, Սամվել Անեցին, Մխիթար Անեցին, Վարդան Արևելցին, Կիրակոս Գանձակեցին⁸:

² Արուճի փաճարի հարավարևելյան կողմում է գտնվում 4-5-րդ դդ. եռանավ բազիլիկ եկեղեցին (Վ. Մաթևոսյան, Պարմամշակութային նորաբաց էջեր, «Հայ արվեստ», 2006, թիվ 4, էջ 34-35): Թալինի Կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային կողմում պահպանվել են 5-րդ դարի միանավ բազիլիկ եկեղեցու ավերակները:

³ **Հովհաննէս կաթողիկոս Դրասխանակերտցի**, Պարմութիւն Հայոց, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 94 (այս և հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են – Վ. Մ.):

⁴ Թերևս առաջինը Գարեգին Հովսեփյանն է եղել, որն Ազիզբեկյաններին նվիրված, 1921 թ. հրապարակված ուսումնասիրության մեջ Արուճի եկեղեցին կոչում է Ս. Գրիգոր (Գ. Յովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պարմութեան մէջ, Բ հրատ, Անթիլիաս, 1969, էջ 408):

⁵ Եկեղեցին Ս. Գրիգոր անունով են կոչել բազմաթիվ հեղափոխողներ, նրանց հետևելով՝ նաև փողերիս հեղինակը (Վ. Մաթևոսյան, Արուճ, Երևան, 1987, էջ 37):

⁶ Վ. Մաթևոսյան, Արուճ, էջ 54:

⁷ Վ. Մաթևոսյան, Արուճ, էջ 60:

⁸ **Ստեփանոսի Տարոնեցոյ** Պարմութիւն, աշխարհաբար թարգմանութեամբ Սպ. Մալխասեանցի, Սանկթ Պետերբուրգ, 1885, էջ 99, Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պարմագրաց՝ յաղագս գիւրի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յատկումներով և ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 84, **Մխիթար Անեցի**, Մարեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխարհաբար թարգմանութեամբ Ն. Մարգարյանի, Երևան, 1983, էջ 67, 101, **Վարդան Արեւելցի**, Տիեզերական պարմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը, Գ. Բ. Թոսունյանի, Երևան, 2001, էջ 107, **Կիրակոս**

Եկեղեցիներին տրվող «Կաթողիկե» անունն ունի երկու նշանակություն՝ գմբեթավոր և գլխավոր: Այդպես են կոչվել Էջմիածնի Մայր տաճարը, Դվինի կաթողիկոսարանի եկեղեցին, ավելի ուշ՝ Ամիի Մայր տաճարը: Կարծում ենք, որ Արուճի տաճարն այսուհետև պետք է կոչվել **Կաթողիկե**, ինչպես որ անվանված է եկեղեցու հիմնարկերի արձանագրության մեջ և միջնադարյան բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներում:

Թալինի Կաթողիկեն գմբեթավոր բազիլիկ է, ճարտարապետական հորինվածքով մասն է նույն դարի սկզբներին Դվինում վերակառուցված Կաթողիկե տաճարին, սակայն կրում է ժամանակի նորամուծությունները, ինչպես օրինակ գմբեթի առաջատալին փոխանցումը, ճոխ դեկորատիվ հարդարանքը և այլն:

Հետաքրքիր է, որ մինչև Հայոց իշխան տիրոջ ստանալը Ներսեհ Կամսարականը Թալինում կառուցել էր Ս. Աստվածածին փոքր եկեղեցին (արձանագրության մեջ հիշում է նաև կնոջը՝ Ծուշանին և որդուն՝ Հրահատին)⁹: Հայոց իշխան դառնալուց հետո նա հիմնել է Թալինի մեծադիր Կաթողիկե եկեղեցին, սակայն, ցավոք, այս շքեղ եկեղեցին չունի շինարարական արձանագրություն, որի պատճառով ուսումնասիրողների մոտ եկեղեցու կառուցման թվականի և կառուցողի ինքնության հարցը տարակարծություններ է առաջացրել: Հնարավոր է, որ արձանագրության բացակայության պատճառը Ներսեհի մահն է եղել, որ տեղի է ունեցել մինչև եկեղեցու շինարարության ավարտը: Նա իշխել է չորս տարի, հավանաբար հենց առաջին տարում սկսել շինարարությունը, սակայն մասն խոշոր կառույցի համար նվազագույնը 5-6 տարի էր անհրաժեշտ¹⁰: Նկատենք, որ Թալինի Կաթողիկեից առաջ կառուցված Դարույքի և Արուճի իշխանական տաճարները որմնանկարազարդել են տվել կառուցող իշխանները¹¹: Յոթերորդադարյան արժեքավոր որմնանկարներ ունի նաև Թալինի Կաթողիկեն, սակայն դրա վրա պահպանված ներկագիր արձանագրությունը վկայում է, որ պատկերներն ստեղծվել են Մովսես եկեղեցապանի պատվերով¹²: Դա նշանակում է, որ շինարարության ավարտից հետո, երբ հերթը հասել է նկարազարդմանը, իշխանը ողջ չի եղել: Բայց այն, որ բուն եկեղեցու կառուցողը Հայոց իշխան Ներսեհ Կամսարականն է, չպետք է կասկած հարուցի: Թալինի Կաթողիկեի ծավալն ու շքեղությունն ինքնին խոսում են այն մասին, որ դա Հայոց իշխանի անտալայի եկեղեցին է:

8-րդ դարի սկզբներից արաբների ճնշումների հետևանքով ծանր շրջան է սկսվում հայ իշխանական տների, հատկապես բյուզանդական կողմնորոշում ունեցողների համար, ո-

Գանձակեցի, Պարմություն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 62-63:

⁹ **Վ. Գրիգորյան**, Նայասրանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982, էջ 20:

¹⁰ Գրիգոր Մամիկոնյանը Արուճում եկեղեցու կառուցումը սկսել է իր իշխանության երկրորդ տարում՝ 662 թ., և ինչպես պարմիչն է նշում, արագորեն է կառուցել տաճարը՝ «շինե զնա սրիպով...» (**Նովհանեն Կաթողիկոս Դրասխանակերպցի**, էջ 94): Չնայած դրան՝ շինարարությունը փակել է հինգ տարի (**Կ. Մաթ-ոսյան**, Արուճ, էջ 54-59):

¹¹ **Ղ-ոնդ**, Պարմություն, Երևան, 1982, էջ 27, Մովսես Կաղանկարության, Պարմություն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 195-196, **Կ. Մաթ-ոսյան**, Արուճ, էջ 52-53:

¹² **Կ. Մաթ-ոսյան**, Արուճի Ս. Գրիգոր և Թալինի Կաթողիկե տաճարների որմնանկարները, «Էջմիածին», 1982, Ը-Թ, էջ 70:

րոնցից գլխավորները Մամիկոնյաններն ու Կամսարականներն էին: 772-775 թթ. Մամիկոնյանների առաջնորդած հակաարաբական ապստամբության պարտությունից հետո այս տոհմը կորցրեց իր հիմնական տիրույթները¹³: 8-րդ դ. վերջերին, թուլացած Կամսարականներն իրենց տիրույթները վաճառեցին Հայոց իշխան Աշոտ Մսակեր Բագրատունուն¹⁴:

ԱՐՈՒՃԸ ԵՎ ԹԱԼԻՆԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՅ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Արուճի և Թալիճի երկրորդ ծաղկման ժամանակաշրջանը կապվում է Բագրատունիների գլխավորությամբ հայկական պետականության վերականգնման հետ: Արագորեն ծաղկած խոշոր քաղաքների՝ Անիի, Դվինի, Կարսի, Արծնի կողքին վերելք ապրեցին մի ամբողջ շարք գյուղաքաղաքներ և ավաններ:

Արուճն ու Թալիճը գտնվելով Անիի Բագրատունյաց թագավորության կազմում՝ անմասն չէին սկսված ազգային-պետական զարթոնքից և տնտեսական որոշակի դեր ունեին թագավորության մեջ: Անեցիների համար այս բնակավայրերը հատկապես մեծ արժեք էին ներկայացնում բազմաթիվ բերքատու այգիների ու մրգաստանների շնորհիվ, ինչից հիմնականում զուրկ էր Շիրակը: Թալիճն ու Արուճը գտնվում էին Անիի երկրի հարավարևելյան շրջանների հետ կապող և մասնավորապես Դվին տանող գլխավոր ճանապարհի վրա, որն ուղղակիորեն մպաստում էր բնակավայրերի տնտեսական շփումների ընդլայնմանը՝ հնարավորություն ընձեռելով մասնակից լինել տարանցիկ առևտրին: Տեղի քարավանատների հնարավորությունների ու շինարարական արվեստի մասին Թ. Թորամանյանը գրում է. «Թալիճի և Թալիճի (իմա՝ Արուճի – Կ. Մ.) մոտերը կան այնպիսի հսկայական իջևաններ, որոնց մեջ կարող էին պատսպարվել հարյուրավոր մարդիկ և հարյուրավոր անասուններ, սայլեր և այլն և այլն: Այս իջևանները ևս շինված են այնպիսի խնամքով և սրբատաշ քարերով, ինչպես շինված են արքայական, իշխանական պալատները»¹⁵:

Արուճն ու Թալիճը հավանորեն անմիջականորեն պատկանել են Բագրատունյաց արքունիքին, որի մասին կարելի է դատել որոշ արձանագրություններից: Արուճի Կաթողիկեի պատին հարկ թողնելու մասին արձանագրություն է գրվել Սմբատ Բ Բագրատունու (977-990) անունից: Գագիկ Ա Բագրատունու (990-1017) կինը՝ Կատրամիդե թագուհին, իր արձանագրության համաձայն, սալահատակել է տվել Թալիճի Կաթողիկեն¹⁶: Իսկ նրա որդին՝ Հովհաննես Սմբատը (1020-1041), Կաթողիկեի պատին արձանագրություն է թողել

¹³ Այն, որ Արուճն այդ շրջանում է խլվել Մամիկոնյաններից, երևում է փեղի Կաթողիկե եկեղեցու արևելյան պատի ձախ կողմում փորագրված արաբերեն կարճ արձանագրությունից, որի հեղինակ Նասան իբն Մուհամմադ իբն Բաա ալ-Կալասանին գրել է իր անունը և թվականը՝ 786-787 (А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении, VIII-XVI вв. Ереван, 1987, с. 47.)

¹⁴ Սրեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմություն, էջ 106:

¹⁵ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխ. երկրորդ ժողովածու, Երևան, 1948, էջ 36:

¹⁶ Ս. Ավագյան, Վիմագրական պրպկումներ, Երևան, 1986, էջ 187:

եկեղեցուն «Կոստանդեանց» կոչված այգին նվիրելու մասին¹⁷:

Արուճի հետ է առնչվում Բագրատունյաց թագավորության պատմության վաղ շրջանի դեպքերից մեկը: 902 թ. այստեղ հաշտության մախնական պայմանագիր է կնքվել հայոց Սմբատ Ա Բագրատունի (890-914) թագավորի և Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆի ասորի բանագնացի միջև: Հովհաննես Դրասխանակերտցին Հայոց թագավորի՝ Արուճում բանակ դնելու մասին գրում է. «Իսկ արքայ... գումարտակ շինէր ի **քաղաքագիւղն Արուճ**, ի ծործորս Արագած լերին»¹⁸:

Արուճի տնտեսական վերելքը Բագրատունիների օրոք սկսվել էր դեռ 9-րդ դարում: Կաթողիկեի հարավարևելյան որմնամույթի վրա փորագրված 867 թ. մի արձանագրություն վերաբերում է ջրային հարցի կապակցությամբ Արուճի և Կոշի միջև ծագած վեճին ու գյուղացիների ընդհարմանը: Հավանաբար Արուճը զգալիորեն ընդարձակել էր իր ոռոգելի հողատարածությունները, որն էլ մեծացրել էր ջրի պահանջարկը¹⁹:

Ոռոգման ջրի կարիք ուներ մաս Թալինը: Կաթողիկեի մույթերից մեկի վրա պահպանված 783 թվականի արձանագրությունը վկայում է, որ Ուխտատուր վանականը և նրա եղբայր Տուտին ջուր են բերել բնակավայր²⁰:

9-13-րդ դարերում Արուճն ու Թալինը բազմաթիվ մրգատու այգիներով շրջապատված հարուստ բնակավայրեր էին: Նրանց բնակչությունն այդ ժամանակ կազմված էր մեծ մասամբ այգեգործներից, սակայն կարելի է կարծել, որ այնտեղ եղել են մասնաբաժնավորներ, առևտրականներ: Զաքարիա սարկավագ Քանաքեռցու մոտ պահպանված մի արժեքավոր վկայությունից իմանում ենք, որ Արուճի և Թալինի բնակչության մեջ եղել են մասնաճյուղեր: Պատմիչը Սամահիյի վանքի հին ձեռագրերից մեկից քաղել է Մարմարաշենի Երեմիա վանահորը նվիրված մի պատմություն: Այստեղ նշված է, որ 1033 թ. Հովհանավանքում մի կարևոր փաստաթուղթ է կազմվել, որը կնիքով հաստատել են Սուրենես և Գրիգոր վարդապետները և ստորագրել են Վաղթանգ իշխանն ու **«ազատքն Արուճայ եւ Թալնայ...»**²¹:

Արուճը և Թալինը առևտրական ճանապարհի վրա գտնվելով՝ ունեցել են մասնաճյուղեր: Դրանք հավանաբար գտնվել են քարավանատների մոտ: Հիշարժան է, որ Թալինի քարավանատունը համարվում է միջնադարյան Հայաստանի ամենամեծ քարավանատունը: Այն կենտրոնական մասում ուներ մեծ բակ-վանդանոց, այսինքն ոչ միայն քարավանների գիշերելու կամ հանգստյան վայր էր, այլև շուկա:

¹⁷ Ղ. Ալիշան, Այրարար, Վենետիկ, 1890, էջ 139:

¹⁸ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 198:

¹⁹ Արձանագրությունից երևում է, որ վեճն ու կռիվն նախաձեռնողները արունճեցիներն են եղել և, վերջին հաշվով, իրենք էլ հաղթել ու վերցրել են հարևան գյուղի ոռոգելի ջրի մի մասը: Գործին միջամտել է Բագրատունի Սմբատ սպարապետը. նրա առաջած գորական Գրիգորը վերականգնելով հիշյալ բնակավայրերին հասանելի ջրի նախնական չափը, արձանագրության վերջում սպառնում է «մահվամբ պարուհասել» այդուհետև ջրաբաշխման սահմանված կարգը խախտողներին:

²⁰ Ս. Ավագյան, Վիմագրական պրպումներ, Երևան, 1986, էջ 192, Կեն նաև Գ. Շախկյան, Հայ ժողովրդի ճարտարապետական-շինարարական գործունեությունը 8-9-րդ դարերում, Երևան, 2004, էջ 153-155:

²¹ Զաքարեայ սարկաագի Պարմագրություն, հ. Գ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 10:

ԱՐՈՒՃԻ ԴՐԱՄԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒԿԱՆ

Արուճի Կաթողիկե եկեղեցու հարավային պատին պահպանվել է 987 թ. Սմբատ Բ Բագրատունու մի ուշագրավ արձանագրությունը, որով նա Արուճում բաժ հարկից ազատում էր շալակավորների²²: Նախկինում ենթադրվել է, որ «շալակավոր» են անվանվել շալակով ապրանքներ փոխադրողները և քանի որ արձանագրության մեջ հիշվում է, թե բաժից ազատվում են միայն շալակավորները, հետևաբար փոխադրամիջոցներով (սալլ, ձի, ջորի) բերվող ապրանքների դիմաց հակ էր գանձվում, որի համար, ըստ ակադեմիկոս Բ. Առաքելյանի՝ «Արուճում, իբրև գյուղաքաղաքում, կային հարկ հավաքող պաշտոնյաներ, որոնք բաժ էին գանձում շուկա հանվող մթերքներից»²³:

Ակադեմիկոս Հ. Բարթիկյանն առանձին քննությամբ անդրադարձել է «շալակավոր» բառին, որը երկրորդ անգամ հիշատակվում է Բագարատ Վիկացու՝ Անիի Մայր տաճարի 1060 թ. արձանագրության մեջ («եւ շալակաւոր անեցի բամբէնցալ բաժին կէսն ազատ է»)՝²⁴: Նրա կարծիքով «շալակ» արմատն այս երկու դեպքում էլ օգտագործված է «մախաղ, պարկ, տոպրակ» իմաստով. «շալակաւոր՝ նշանակում է քսակաւոր...: «Շալակաւոր»-ը օգտագործվել է հունարեն «սակկովարիոս» իմաստով, որի բառացի թարգմանությունն է»²⁵: Վերջիններս սեղանավորների, լուսնափոխների կարգին պատկանող մարդիկ էին, որ զբաղվում էին դրամափոխությամբ և դրամական գործարքներով: «Շալակաւորի» սույն բացատրությունն ընդունելով Պ. Մուրադյանը գրում է. «Տուր եւ առի այս նշանավոր կենտրոնատեղին (Անին - Կ. Մ.) բնականաբար պիտի ունենար «սեղանավորի», «լուսնափոխի» եկամտաբեր զբաղմունքով պարապող մարդիկ, որ այժմ ճանաչելի են դառնում «շալակաւորի» վերծանմամբ»²⁶:

«Շալակավորի» հիշատակումն Արուճում, ընդ որում Անիի արձանագրության մեջ հիշատակվելուց 73 տարի առաջ, վկայում է այստեղ առևտրական կենտրոնի առկայության և մշտապես կատարվող դրամական գործարքների կամ դրամափոխության մասին, այլապես կարիք չէր լինի շալակավոր-դրամափոխներին հարկից ազատել թագավորական հատուկ հրամանով: Այնուամենայնիվ, ակներև է, որ Արուճը, որպես առևտրական կենտրոն, չէր կարող համեմատվել Անիի կամ մեկ այլ խոշոր քաղաքի հետ և հարց է ծագում, թե 10-րդ դարի 80-ական թվականներին ինչ գործ ունեին շալակավոր-դրամափոխներն

²² «...ԱԼԶ: ԵՍ ՍՄ(Բ)ԱՏ ՇԱՆՆՇԱՆՆ ՈՐԴԻ ԱՇՈՏՈ ՇԱՆՆՇԱՆՆ ԱԶԱՏԷՅԻ ՎԱՄՆ ԻՍ ՆԱԻՐՆ ՆԱԲՈՅՆ ԵՒ ԻՍ ԱՐԵԻՇԱՏՈՒԹԵԱԵՆ ԵՒ ՄԵՂԱՅ ԹԱԲՂՈՒԹԵԱՆ, ԶՇԱԼԱՎԿԱՒՈՐ Ի ԲԱԺԷ ՇՆՈՐՆԻ(Բ)Ն ԱՍՏՈՒԾՈՅ...»:

²³ Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Նայասարանում, 9-13-րդ դդ. հ. Ա, Երևան, 1958, էջ 86:

²⁴ Դիվան հայ վիմագրության, սրբ. Ա, էջ 37: Պ. Մուրադյանն անդրադառնալով այսպեղ անհասկանալի համարված «բամբէնցալ» բառին՝ այն սրբագրելով «բամբնցալ», թարգմանում է «արդարությամբ» (Պ. Մուրադյան, Բնագրագիտական դիպարկումներ, «Պարմա-բանասիրական հանդես», 1994, 1-2, էջ 177):

²⁵ Հ. Բարթիկյան, Բագրատունյաց Նայասարանի արհեստներից (Շալակաւոր՝ բեռնակիր, թե՛ բանկիր), Պարմա-բանասիրական հանդես, 1992, 2-3, էջ 158:

²⁶ Պ. Մուրադյան, Բնագրագիտական դիպարկումներ, էջ 176:

այստեղ, որոնք եթե փոքրաթիվ լինեին, դժվար թե Բագրատունի թագավորի ուշադրությանն ու բարեհաճությանն արժանանային:

Մեր կարծիքով, Արուճում շալակավոր-դրամափոխների հայտնվելը պայմանավորված էր բնակավայրի աշխարհագրական դիրքով: Գտնվելով Դվին-Անի առևտրական մայրուղու կենտրոնում՝ Արուճը միայն քարավանային կանգառ չէր: Եթե Անիի ուղղությամբ հաջորդ քարավանատունը գտնվում էր Թալինում²⁷, ապա Դվինի ուղղությամբ այլ քարավանատուն հայտնի չէ (հնարավոր է, որ առևտրական հաջորդ հանգրվանը Վաղարշապատի շրջանում եղած լինի) և, փաստորեն, **Արուճը Արարատյան դաշտավայրից դեպի Շիրակ անցնող քարավանային ճանապարհի յուրօրինակ անցումային կետի դեր էր կատարել:** Անին ու Դվինը մաս տարբեր քաղաքական միավորներ էին ներկայացնում: Դվինը գտնվում էր մահմեդական իշխողների՝ Դալլամցիների (դելմիկների), ապա Ժադդադյանների ձեռքին²⁸: Հետևաբար Արուճը, որոշ իմաստով, առևտրական անցակետի դեր ուներ, որտեղ, հավանաբար, երկու կողմից եկող առևտրականները կատարում էին նախնական դրամափոխությունը, հետագա գործարքները դյուրությամբ իրականացնելու համար:

Հիշյալ ժամանակաշրջանում դրամափոխության գործի ծավալմանը կարող էր նպաստել դրամական շրջանառության ոլորտում տեղի ունեցած էական փոփոխությունը: Ինչպես դրամագետ Խ. Մուշեղյանն է նշում. «10-րդ դարի վերջերին և հատկապես 11-րդ դարի սկզբից փոխվել էր Հայաստանի դրամական շրջանառության կազմը: Նախ արծաթե դրամների թարմ հոսքը նվազել էր, և նոր թողարկված արծաթ դրամները այլևս չունեին արծաթի պարունակության նախկին բարձր որակը: ...Պղնձի խտնությունը ցածրորակ արծաթ դրամները թողարկում էին Շեդդադյանները 951-1096 թթ., որոնք 11-րդ դարում տեղ էին դարձել Դվին և Գանձակ քաղաքներին...»²⁹: Հասկանալի է, որ առևտրական ուղիներով իրականացվող դրամական հոսքերը և դրամական տարարժեք միավորները պիտի համապատասխանեցվեին տեղական շուկայի պահանջներին և այստեղ է, որ անելիք ունեին դրամափոխները:

Այսպիսով, Արուճի տաճարի պատին Սմբատ Բ Բագրատունու թողած 987 թ. արձանագրության մեջ առկա «շալակավոր» բառի մոր բացատրության շնորհիվ կարող ենք ասել, որ հիշյալ շրջանում այստեղ եղել է դրամափոխության շուկա (արդի «տարադրամի փոխանակման կետերի» նախատիպը), և այդ գործը կատարող մարդիկ, որոնք մինչ այդ հարկ են վճարել, Սմբատ Բ թագավորի վճռով ազատվել են հարկից: Թագավորի սույն քայլը (ինչպես և ավելի ուշ՝ Անիում՝ Բագարատ Վիկացու կողմից շալակավորների հարկի կիսով չափ կրճատումը) սոսկ բարեգործություն չէր: Մեր կարծիքով, Բագրատունի թագավորն արձակել է վերոնշյալ հրամանը վաճառաշահ Անիին եկամուտ բերող առևտրականների գործը հեշտացնելու և դեպի մայրաքաղաք եկող ճանապարհը հրապուրիչ

²⁷ Նեոալոբությունը Թալինի քարավանապոսից մինչև Արուճի քարավանապոսն այժմյան ճանապարհով կազմում է 24 կմ, իսկ հեռավորությունը մեծագույնը՝ 30 կմ:

²⁸ **Ա. Տեր-Ղ-ոնդյան**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 164-177:

²⁹ Նայ ժողովրդի պարմություն, հ. 3, Երևան, 1976, էջ 223-224:

դարձնելու համար: Տեղին է հիշել, որ Անիի Կաթողիկե եկեղեցու շինարարությունը սկսած Սմբատ Բ թագավորը նախապես Հնդկաստանից բերել էր տվել «մեկ բյուր գանձով» գնած մի մեծ բյուրեղապակյա ջահ³⁰: Այսինքն, թագավորը շատ լավ գիտակցում էր վաճառականության արժեքը: Շատ հավանական է, որ նույն այդ նպատակով և արքունիքի հովանավորությամբ են կառուցվել Արուճի և Թալիհի քարավանատները:

Արուճի առևտրական և դրամական շրջանառության կենտրոն լինելը հաստատվում է նաև տեղում ուշագրավ դրամական գտածոներով, որոնց մեջ կան բյուզանդական, արաբական, «իլդեզիզյան», վրացական և այլ մետաղադրամներ³¹: Հատկանշական է նաև արուճեցիներից ոմանց նյութական բավական խոշոր միջոցների տեր լինելու հանգամանքը: Այսպես, 1193 թ. Արուճի ավագերեց Գևորգի թոռ Տրդատ քահանան գնել է Անիում երբեմնի գորեղ իշխան Աբլղարի Դահլավունու կառուցած Ս. Փրկչի եկեղեցին, նորոգել այն, իսկ արձանագրության մեջ նշում է. «...շինեցաք վերստին **գմեր գանձագին հայրենիքս զՍուրբ Փրկիչս** շատ աշխատությամբ եւ նորոգեցաք յառաջին պայծառութիւնն... շինեցաք սմա ժամանոունս...»³²: Իր մասին Տրդատը գրում է. «Ես Տրդատ քահանա, որդի Սուրբենէս քահանայի, թոռն Գեորգա աւագերիցո Արճոյ...»: Վիմագիր արձանագրություններում քիչ են դեպքերը, երբ հեղինակը (մանավանդ ոչ ազնվական) հիշատակում է նաև պապին, այն էլ նման մանրամասներով (Արուճի ավագերեց): Հարցը պարզվում է, երբ ծանոթանում ենք Տրդատի՝ Ս. Փրկիչ եկեղեցուն տված նվիրատվություններին, որից երևում է, որ նրա կարողությունը ծագում էր արուճեցի պապից: Արձանագրության մեջ նշվում են եկեղեցուն տրված նվիրատվությունները՝ Արուճում գտնվող չորս այգի (Սաղար, Ծլիկ, Կովարած, Բլար Խաչկա անուններով), մի արտ, տուն, նաև զարդեղեն, սպասք և այլն:

Չափազանց ուշագրավ երևույթ է Արուճում գտնվող, հատուկ անուններով կոչվող բազմաթիվ այգիների հիշատակությունը Անիի և Թիրակի վանքերի վիմագիր արձանագրություններում, այգիներ, որոնք նույնպես առ ու ծախի, կամ նվիրատվության առարկա էին: Անիի եկեղեցիների, Հառոմոսի ու Հառիճի վանքերի 12-13-րդ դդ. արձանագրությո-

³⁰ **Մարթնոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրություն (աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ն. Բարթիկյանի), Երևան, 1991, էջ 162-163:

³¹ Արուճում գտնված դրամների մեջ մեծ թիվ են կազմում Քրիստոսի պատկերով բյուզանդական պղնձե դրամները (10-11-րդ դդ.), որոնք առաջնակարգ փեղ էին գրավում հայկական շուկայում: Նույնպիսի է, որ այդ դրամների մի մասը հաղվում էին Անի քաղաքում (**Խ. Մուշեղյան**, Դրամական շրջանառությունը Նայասրանում, Երևան, 1983, էջ 216): Արուճում գտնվել են փարբեր ժամանակաշրջանների վերաբերող մահմեդական դրամներ, որոնց մեջ հաղվապես արժեքավոր է Նայասրանի պարմության պեղական թանգարանում պահվող 704 թ. Դվինում թողարկված Օմայան արծաթյա դրամը (**Ա. Զոհրաբյան**, Դվինում թողարկված Օմայան դիրհեմ գտնված Նայասրանից, Նայկական ԽՍՀ-ում 1987-1988 թթ. դաշրային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1989, էջ 68): Արուճում գտնվել են նաև այսպես կոչված «իլդեզիզյան» դրամներ՝ թողարկված Շենս ադ-դին Իլդեզիզի (1136-1173), Կըզլ Աբուլանի (1186-1191), Աբու-Բաքրի (1191-1211) անունով, նաև մի պղնձե դրամ, հաղված Վրաց Թամար թագուհու և նրա ամուսին Դավիթ Սուլանի անունով: Արուճում փարբեր փարիների գտնված 17 դրամից բաղկացած մի հավաքածու (8 «իլդեզիզյան», 7 բյուզանդական, 1 վրացական, 1 պարսկական) մենք 2008 թ. նվիրել ենք Նայասրանի պարմության պեղական թանգարանին:

³² Դիվան հայ վիմագրության, պր. 1, Անի քաղաք, կազմեց Ն. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 47:

յուններում պահպանվել է Արուճում գտնվող թվով 14 այգու անուն³³:

Բնակավայրի տեղագրության վերաբերյալ հետաքրքիր տվյալ է պարունակում Հառի-
ճի 1196 թ. արձանագրությունը, ուր նշվում է, որ վանքին է մվիրվել Արուճի **Վերին թա-
ղում** գտնվող «Խաչկանց» այգին և հնձանը³⁴: Քանի որ Արուճի քարավանատունը
գտնվում է բնակավայրից հյուսիս և ավելի բարձր դիրքում, Վերին թաղը պետք է հենց
այդ կողմում եղած լինի: Ենթադրելի է, որ Արուճն ունեցել է մեկ Ներքին թաղ:

ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻՆԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ

Եթե Արուճը Անի-Ռվին քարավանային ճանապարհի հանգրվաններից մեկը լինելով
ծաղկում ապրեց և ունեցավ դրամատիկության յուրօրինակ շուկա, ապա Թալինը նույն-
պիսի նպաստավոր պայմաններում գտնվելով՝ վերափոխում ապրեց: Մասնավորապես,
քարավանային ճանապարհի հյուսիսային կողմում գտնվող Թալինի բնակչության մի
հատվածն անցավ ճանապարհի հարավային կողմը՝ հիմք դնելով Ներքին Թալինին, կամ
գուցե, նոր շուկա հաղորդելով հնուց ի վեր այստեղ եղած փոքրիկ բնակավայրին:

Ներքին Թալինը գտնվում է Թալինից շուրջ 4 կմ հարավ-արևմուտք: Որոշ պարզա-
բանման կարիք ունի բնակավայրի անվան հարցը: 1979-ին Ներքին Թալինն անվանա-
փոխվել է, կոչվել Ռաշտադեմ³⁵:

Բնակավայրի անվան կապակցությամբ գրականության մեջ շրջանառվում է մեկ Քա-
ղին կամ Քաղենի անունը, որը ծագում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդած մի
տեղեկությունից: Խոսելով Սիոն Ա Բավոնեցու (767-775) կաթողիկոս դառնալու մասին,
պատմիչն ավելացնում է, որ նրա օրոք է տեղի ունեցել Քաղինի, Արենի և Թալին գյուղա-
քաղաքի կոտորածը, որին զոհ է գնացել 700 և գերևարվել 1200 մարդ³⁶:

Այդ տեղեկությունը Դրասխանակերտցուց քաղելով կրկնել են Ստեփանոս Տարոնեցի
Ասողիկը, Սամվել Անեցին, Մխիթար Այրիվանեցին, Կիրակոս Գանձակեցին³⁷: Քաղին

³³ **Կ. Մաթ-ույան**, Արուճ, էջ 34: Արուճի միջնադարյան այգիները փարածվում էին բնակավայրից շուրջ 1 կմ
դեպի հյուսիս՝ մինչև քարավանատուն, դեպի արևմուտք՝ Վանքաձորից մինչև Շամիրամաձոր, և դեպի հարավ՝
Աղբրի ձորի ավերակ: Այդ փարածքում այժմ էլ կարելի է փեսնել 10-13-րդ դարերի առանձին կանգնած բազմաթիվ
խաչքարեր, որոնք ժամանակին կանգնեցրել են այգիների փերերը: Խաչքարերի մեկի պարվանդանին արձա-
նագրված է եղել Ադամ և Մովսես (Մուսես) քահանաների անունները և 1001 թվականը, իսկ մեկ այլ խաչքարի
արձանագրության մեջ հիշվում է ոմն պարոն Սմբարը (նույն փեղում, էջ 83-84):

³⁴ «Ես Աստուածաբար երու զիմ հայրենի այգիս, որ յԱրուճ, ի Վերին թաղն՝ Խաչկանց այգին և զընծանն
երու ի սուրբ ուխտս Հառիճայ...» (**Ղ. Ալիշան**, Շիրակ, Վեներիկ, 1881, 159):

³⁵ Բնակավայրի անվանափոխությունը հավանաբար արվել է երկու Թալինների անունների շփոթությունից
խուսափելու համար: Դաշքաղեն անունով գյուղ է եղել Մասունում:

³⁶ «Յաւուրս սորա եղև կոբորումն Քաղինոյ և Արենոյ և զիւղաքաղաքին Թալնայ, յորում սպանան ոգիք իբրև
եօթն հարիւր և գերեցան հազար երկերիւր» (Նովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն,
էջ 110):

³⁷ Ասողիկը միայն Թալինի անունն է փալխա (Ստեփանոսի Տարոնեցու Պատմություն, էջ 105): Երեք բնակա-
վայրը նշում են Սամվել Անեցին (Սամուէլի քահանայի Անեցու Հաւաքմունք ... էջ 89), Մխիթար Այրիվանեցին
(Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմություն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 52) և Կիրակոս Գանձակեցին: Վերջինիս մոտ
բնակավայրերից երկուսի անունը սխալ է փոխադրված. «կոբորումն եղև Քաղինաւ, Սրենոյ, Թալնայ...» (Կիրա-

կամ Քաղեմի տեղանունը որևէ այլ աղբյուր չի հիշատակվում, հետևաբար այսօր անհնար է պնդել, թե հնում այն Ներքին Թալիմին է վերաբերել: Ավելին, Ներքին Թալիմում եղած, տեղանուն պարունակող երկու արձանագրությունների մեջ բնակավայրը կոչվում է Թալիմ: Ներքին Թալիմից շուրջ 1 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող Ս. Քրիստափոր վանքի բազմաթիվ վիմագրերում նույնպես ոչ մի անգամ չի նշվում Քաղեմ կամ Քաղեմի անունը, մինչդեռ երկիցս հիշատակվում է Թալիմը: Կարծում ենք, որ 8-րդ դարի դեպքերի առնչությամբ հիշված Քաղեմը Թալիմի մոտ գտնվող մեկ այլ բնակավայր է եղել, սակայն ոչ Նարքին Թալիմը, քանի որ այդ հաստատող ոչ մի ուղղակի փաստ հայտնի չէ:

1174-ին Վրաց Գեորգի Գ. թագավորը գրավել է Անին և գերևարել Ծաղդադյան Ծահն-շահ ամիրային: Գահի իրավահաջորդ Սուլթանին հաջողվել է ապաստան գտնել Ներքին Թալիմի ամրոցում և հենց նույն թվականին նա հիմնովին նորոգել է այն, կառուցել նոր աշտարակներ: Այստեղ մինչ օրս պահպանված արաբերեն արձանագրության մեջ Սուլթանը հայտնում է, որ կառուցել է այդ ամրոցը 1174 թ. սեպտեմբերին³⁸: 1176-ին վրացիները Անին վերադարձրել են Ծաղդադյանների և Սուլթանը տեղափոխվել է այնտեղ³⁹:

Ներքին Թալիմի ամրոցն իր դերը պահպանել է նաև Զաքարյանների ժամանակ: Այս շրջանում, հավանաբար 13-րդ դ. սկզբին, կառուցվել են դղյակ-ամրոցի ևս երեք բուրգերը, միաժամանակ ողջ դղյակ-ամրոցը վերցվել է երկրորդ պարսպաշարի մեջ: Այստեղ պահպանվել է «Յովհաննէս քարգործ յիշեցէք ի Քրիստոս»⁴⁰ արձանագրությունը: Ս. Սարգիս եկեղեցում հարկ թողնելու մասին 1307 թ. արձանագրություն է պահպանվել ի վանե Բ-ի որդի Աղբուղայից, որը Թալիմը համարում է իր սեփականությունը («թողի զիմ հայրենիք գեղս՝ զԹալմայ գիմոյ խալէն...»)⁴¹: Իսկ Զաքարյանների կառուցած պարսպի մոտքի մոտ 2007-ին հայտնաբերված թերի պահպանված մի արձանագրության մեջ ընթերցվում է ոմն Գրիգորի անունը և դարձյալ Թալիմ տեղանունը⁴²:

Ներքին Թալիմից շուրջ 1 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող Ս. Քրիստափոր վանքի արձանագրություններում նույնպես խոսվում է Թալիմի մասին⁴³: Այս փաստերից կարելի է եզրակացնել, որ միջնադարում Ներքին Թալիմը նույնպես Թալիմ է կոչվել:

Մեր կարծիքով Ներքին Թալիմի առաջացման պատմության մեջ գործ ունենք միջնա-

կու Գանձակեցի, էջ 72): Գրքին կցված «նկարված վրիպակների» մեջ առաջինն ուղղված է՝ «Քաղեմ», իսկ «Արեն» անունը սխալմամբ Մրեն է կարդացվել (տպագրական, կամ ձեռագրերից եկող գրչական սխալ է):

³⁸ **А. Хачатрян**, Корпус арабских надписей Армении, VIII-XVI вв. Ереван, 1987, с. 46.

³⁹ Սուլթանը Անիի վերջին ամիրան էր, լավ հարաբերություններ է ունեցել հայերի հետ (**Կ. Մաթոսյան**, Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 208):

⁴⁰ **Ն. Եղիազարյան**, Ներքին Թալիմ գյուղի Ս. Քրիստափորի անվան վանքը, նրա վիմագիր արձանագրությունները և գյուղի մյուս հուշարձանները, «Էջմիածին», 1971, Ը, էջ 59:

⁴¹ **Ն. Եղիազարյան**, նշվ. աշխ., էջ 64: Արձանագրության հեղինակի ինքնությունն ու թվականը ճշրում է Պ. Մուրադյանը (**Պ. Մուրադյան**, Նախադրանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 105):

⁴² Արձանագրության միայն առաջին քարն է պահպանվել: Այժմ դրված է վերականգնված Ս. Սարգիս եկեղեցու մուրքի դիմաց, Կեքսուր ճի հրապարակվել:

⁴³ Այսպես 941 թվականի մի արձանագրության մեջ նշվում է. «...հրաման յԱստուծոյ ի վերա գիտաբաղաքին Թալմա՝ նոր ուխտ և յիշարակ կարարեն միաբան(ք) սուրբ եկեղեցոյս...», Ոմն Քրիստափորի 950 թ. նվիրարվական արձանագրության մեջ դարձյալ հիշվում է Թալիմը: (**Ն. Եղիազարյան**, նշվ. աշխ., էջ 63):

դարյան բնակավայրերի ընդարձակման մի սկզբունքի հետ, որը բնորոշ է հատկապես ուրուշակի ուղղությամբ տարածվող այգիներ ունեցող վայրերին (օրինակ, Վանը՝ Այգեստան թաղամասով): Կամսարականների նստավայր բուն Թալիհի այգիները տարածվում էին դեպի հարավ-արևմուտք ընկած բերրի հողերը: Ժամանակի ընթացքում, հատկապես Բագրատունյաց շրջանի տնտեսական վերելքի ժամանակ, այգիների տերերը բնակարաններ են կառուցում նաև այգեստաններում և առաջանում է Ներքին Թալիհը⁴⁴: Դրան մեծապես նպաստում է նաև Թալիհի հսկա քարավանատան կառուցումը, որն Անի տաճող մայրուղու կարևոր հանգրվաններից մեկն էր, մայրաքաղաքից մեկ օրվա անցման հեռավորությամբ⁴⁵: Թ. Թորամանյանը գրում է, որ քարավանատունը գտնվում էր «Հին և Նոր Թալիհների ճանապարհի միջին կետի վրա»⁴⁶ և ավելացնում, որ միայն «Թալիհի իջևանի ծախքով կարելի էր չորս հատ եկեղեցի շինել»⁴⁷:

Թալիհի քարավանատունը Հայաստանի միջնադարյան մյուս մեծ կառույցներից տարբերվում էր նրանով, որ երկու հյուրատուն-սրահների միջև ուներ մեծ բակ-վանդանոց, որտեղ եղել են նաև կամարակապ կուղակներ: Դա նաև շուկա էր Թալիհի բնակիչների գյուղատնտեսական արտադրանքի համար:

Ներքին Թալիհի ամրոցը, որ Կամսարականների ժամանակ ուղղանկյուն մի սրահ էր, 9-10-րդ դարերում մասամբ վերակառուցվեց, սակայն իսկապես դրակ-ամրոց դարձավ Սուլթան Օսմանյանի 1174 թ. վերակառուցումից և շինությանը շուրջ 18 մ բարձրությամբ չորս աշտարակների կցումից հետո⁴⁸: Ներքին Թալիհի բնակիչների տները եղել են ամրոցի մոտ և դրանից հարավ գտնվող Գալլաձորի աջ ափին: Հարակից տարածքը ծածկված է եղել պտղատու այգիներով:

ՔԱՐԱՎԱՆԱՏՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներին նվիրված Վարազդատ Հարությունյանի աշխատության մեջ, ուր ներկայացվում են նաև Արուհի և Թալիհի քարավանատները, դրանց կառուցման ժամանակի մասին ասվում է. «Ներկա աշխատության մեջ քննարկվող քարավանատները, կամ ինչպես Հայաստանում նրանց անվանում էին՝ իջևանները, իջևանատները... վերաբերում են զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջան»:

⁴⁴ 19-րդ դարի առաջին կեսին Ներքին Թալիհն այցելած Ն. Շահխաթունյանը բնակավայրի մասին գրում է. «Սա ի հեռում մեծ շինանիստ, ըստ ցուցանելոյ առեակացն և քեղոյ այգեաց և ծառատառնացն...» (3. **Շահխաթունյան**, Սպորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և իննգ զառաւսն Արարաւայ, հ. 2, Ս. Էջմիածին, 1842, էջ 52):

⁴⁵ Թալիհի քարավանատան ընդհանուր չափերն են 37x73 մ.: Քարավանատան մասին հանգամանորեն տե՛ս Վ. **Հարությունյան**, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, 1960, էջ 55-60:

⁴⁶ **Թ. Թորամանյան**, նշվ. աշխ., էջ 130:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 36:

⁴⁸ Դրակ-ամրոցի և այն շրջակայքող Զաքարյանների պարսպի շուրջը բավական մեծ պարագծով պարիսպներ է կառուցել Երևանի պարսիկ խանը 1812 թվականին: Ներքին Թալիհի ամրոցի ամրակայումը և մասնակի վերականգնումը սկսվել է 2005 թվականից: (**Գ. Մ. Սարգսյան**, Դաշրադեմի ամրոցը, «Հայ արվեստ», 2007, թիվ 3-4, էջ 36-37):

նին՝ 12-14-րդ դարերին»⁴⁹: Արուճի և Թալիճի քարավանատները 13-րդ դարի կառույցներ են համարվում ամենատարբեր հրատարակություններում⁵⁰: Քանի որ այս քարավանատների կառուցման վերաբերյալ չկան ոչ վիմագիր արձանագրություններ, ոչ էլ պատմիչների վկայություններ, դրանց հիմնադրման ժամանակի մասին կարելի է դատել միայն շինարարական առանձնահատկություններից կամ հարակից տեղեկություններից ելնելով: Որքան մեզ հայտնի է, այս հուշարձանների շինարարական տեխնիկան հիմնավորապես չի համեմատվել այլ հուշարձանների հետ, որով հնարավոր լինել որոշել դրանց կառուցման ժամանակը:

Թալիճի և Արուճի քարավանատների վերաբերյալ ուշագրավ դիտարկում է կատարել Ն. Տոկարսկին: Նա գրում է, որ Թալիճի քարավանատումը կառուցվել է երկու փուլով, ավելի վաղ հիմնվել է արևելյան մասնաշենքը, որը կառուցվածքով ու չափերով շատ մոտ է Արուճի քարավանատին, որից հետո, դեպի արևմուտք, կառուցվել են վաճառանոց-բակն ու մյուս մասնաշենքը⁵¹: Ուսումնասիրողի կարծիքով այս քարավանատները կարող էին ստեղծված լինել «ընդհանուր հատակագծով»⁵²:

Սակայն Ն. Տոկարսկին, փորձելով որոշել այս քարավանատների կառուցման ժամանակը, դրանք համեմատում է նախկին Սուրմալուի գավառում, Արաքս գետի և Արարատ լեռան միջև գտնվող Զորի քարավանատին հետ, որը նույնպես ներքուստ եռանավ է: Այն ունի շքեղ քանդակազարդված մուտք 13-րդ դարին բնորոշ հարդարանքով, որից ելնելով՝ հեղինակն այս բոլոր երեք քարավանատները համարում է 13-րդ դարի կառույցներ⁵³: Այսպիսի մոտեցումը զուցե ընդունելի կլիներ, եթե մենք կիսավեր քարավանատներից բացի ուրիշ ոչ մի տեղեկություն չունենայինք Արուճի և Թալիճի վերաբերյալ: Հատակագծային նմանությունը չի կարելի ժամանակի միակ որոշիչ համարել⁵⁴: Կառուցման ժամանակի որոշման առումով Արուճի և Թալիճի քարավանատների համեմատությունը Զորի քարավանատին հետ նպատակահարմար չէ նաև այն պատճառով, որ վերջինս քարավանային մեկ այլ ճանապարհի վրա էր գտնվում և կարող էր ավելի ուշ շրջանում կառուցված լինել: Քարավանատների չափերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Արուճի (15x28,25 մ) և Թալիճի (արևելյան եռանավ հատված՝ 15x35 մ) սրահները համադրելի են, մինչդեռ Զորում այն անհամեմատ մեծ է (25x65 մ)⁵⁵, որն ավելի ուշ կառուցված լինելու մասին է հուշում:

Արուճի քարավանատին պահպանված հատվածը կառույցի հյուսիս-արևելյան մասն է: Այն շարված է միջին չափի քարերով, ինչպիսի շարվածք տեսնում ենք նաև Արուճի

⁴⁹ Վ. Նարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 12:

⁵⁰ Օ. Халпахчян, Гражданское зодчество Армении, Москва, 1971, с. 188-191, Նայ Ժողովրդի պարմություն, էջ 903-905, Նայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 2, Երևան, 1976, էջ 152, և այլն:

⁵¹ Н. Токарекий, Архитектура Армении, IV-XIV вв., Ереван, 1961, с. 273.

⁵² Նույն փնդում, էջ 274:

⁵³ Н. Токарекий, Архитектура Армении, с. 274-275.

⁵⁴ Այդպիսի մոտեցման դեպքում, կարելի է, օրինակ, բոլոր խաչածն կենտրոնագմբեթ փոքր եկեղեցիները թվագրել 5-7-րդ դարերով, մինչդեռ հայրնի է, որ այդպիսի հորինվածքով բազմաթիվ եկեղեցիներ են կառուցվել նաև 9-13-րդ դարերում (Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 7):

⁵⁵ Վ. Նարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

Կաթողիկեի հյուսիսային պատի նորոգված հատվածում: Արձանագրության համաձայն նորոգումը կատարվել է 973 թվականին (պահպանվել են գործը նախաձեռնող Գորամի և մի այլ քարի վրա՝ Դավիթ վարպետի անունները)⁵⁶: 2007 թվականին Արուճի քարավանատանն իրականացվեցին մաքրման և մասնակի պեղման աշխատանքներ⁵⁷: Դրանց շնորհիվ բացվեց քարավանատան մուտքի արևելյան կողմի որմնասյունը, որի ստորին մասը մշակված է հնավանդ, պարզ օղակաձև ելուստով: Կառույցի հարավարևմտյան անկյան մոտ բացվեց մի նոր ուղղանկյուն սենյակ:

Արուճի քարավանատունը չունի դեկորատիվ հարդարանքի տարրեր կամ այլ մանրամասներ, որոնք վկայեն դրա 10-11-րդ դարերից ավելի ուշ կառուցված լինելու մասին: Մեր կարծիքով Արուճի քարավանատունը գոյություն ուներ արդեն 987 թվականին, երբ Սմբատ Բ թագավորը տեղի Կաթողիկե եկեղեցու պատին թողած արձանագրությամբ շալակավոր-դրամափոխներին ազատում էր հարկից: Հասկանալի է, որ այդ մարդիկ իրենց դրամական գործարքները կատարում էին ոչ թե միմյանց, այլ տարբեր տեղերից եկող վաճառականների հետ, իսկ վերջիններս պետք է իջևանելու տեղ ունենային: Շատ հավանական է, որ այս նույն ժամանակաշրջանում է կառուցվել Թալիճի քարավանատան առաջին մասնաշենքը, որը մնաց է Արուճի քարավանատանը: Իսկ հետագայում, հնարավոր է 12-13-րդ դարերում, Թալիճի քարավանատունն արևմտյան կողմից ընդարձակվել է:

Արուճի և Թալիճի Բագրատունյաց շրջանում ունեցած ծաղկման մասին վկայող վերը ներկայացված բազմաթիվ փաստերը մեզ բերում են այն համոզման, որ քարավանատները հենց այդ ժամանակի ծնունդ են: Չպետք է մոռանալ նաև, որ Արուճի և Թալիճի վրայով անցնող քարավանային ուղին Հնդկաստանից ու Պարսկաստանից եկող և դեպի Սև ծովի ափերը հասնող միջազգային առևտրական ճանապարհի մի հատվածն էր, ճանապարհ, որը Բագրատունյաց պետության զորացմանը և Աճի մայրաքաղաքի արագ ծաղկմանը նպաստող կարևորագույն գործոններից էր⁵⁸: Այդ ճանապարհի սպասարկմանն էին կոչված նաև Աճի շրջանում Ախուրյան գետի վրա զգված բազմաթիվ լայնաթոփ լամուրքները, որոնք մեծ մասամբ Բագրատունյաց շրջանի շինություններ են⁵⁹: Արուճի և Թալիճի քարավանատների կառուցումը նույնպես այդ ժամանակին պետք է վերագրել:

⁵⁶ Կ. Մաթ-ույան, Արուճ, էջ 60:

⁵⁷ ՆՇ մշակույթի նախարարությանը կից հուշարձանների պահպանության գործակալության նախաձեռնությամբ քարավանատան ողջ պարագծով պարերը շարվել են, ամբողջովին վերականգնվել է եռանավ կամարակապ սրահի հյուսիսային մասը:

⁵⁸ Նայ ժողովրդի պարմություն, էջ 215, 229-230:

⁵⁹ Վ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 71: